

Çocukluğun Tarihsel ve Toplumsal Arka Planı

SELMA BERKTAS

Özet

Çocuk, insanlığın devamını sağlayan ve onun en değerli halkasını oluşturan bir bireydir. On sekiz yaşına gelmemiş her birey çocuk olarak kabul görmektedir. Çocuk, tarih boyunca tüm kültürlerde önemli bir yere sahip olmuş ve sosyal açıdan her toplumda farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Çocuk kavramı sadece biyolojik bir olgu olmanın ötesine geçerek, sosyokültürel bir bağlama taşınmış ve çocukluk kavramı da bu bağlamda yeniden şekillenmiştir. Özellikle sosyal bilimlerde çocukluk üzerine yapılan çalışmalar, 20. yüzyılın ortalarından sonra sosyoloji alanında kendine özgü bir araştırma alanı yaratmayı başarmıştır. Bu dönemde çocukluk hem toplumsal bir yapı olarak hem de kültürel bir fenomen olarak incelenmeye başlanmış, çocukların toplum içindeki rolü ve statüsü üzerine yeni teorik perspektifler geliştirilmiştir. Modern dönemde ortaya çıkan bu yeni alan çocuğun bir mülkiyet olarak görülmesinin önüne geçmiş ve onun toplumsal ve kültürel dünyanın merkezinde yer alan bir birey olarak değerlendirilmesini sağlamıştır. Bu yaklaşım çocukların yetişkinlerden ayrı bir konumda ele alınmasının gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışmada her toplumun kendine özgü bir kültüre sahip olduğu gibi, çocukluğa bakış açısının da farklı olduğu vurgulanmıştır. Tarihsel süreçte çocuğun ve çocukluğun yeri zaman içinde değişmiş, sosyalizasyon sürecinde çocukluğu belirleyen faktörlerin yalnızca yaş ya da büyüme ile sınırlı olmadığı, bunun yerine bu faktörlerin daha çok sosyokültürel ve tarihsel bir boyutta ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Çocukluk, Kültür, Toplum, Tarih

– ARASTIRMA MAKALESİ –

119

Çocuk ve
Medeniyet
2024

Sayı: 15: 119-141

SELMA BERKTAS, selmabrks@hotmail.com
İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Programı
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8605-1682>

Geliş tarihi: 04.09.2024 • Kabul Tarihi: 19.12.2024
doi: <https://10.47646/CMD.2024.333>

Abstract

A child is an individual who ensures the continuation of humanity and forms its most valuable link. Every individual who has not reached the age of eighteen is accepted as a child. Throughout history, children have had an importance place in all cultures and have been evaluated differently in every society from a social perspective. The concept of a child has moved beyond being a mere biological phenomenon and has been transferred to a cultural context and the concept of childhood has been reshaped in this context. Studies on childhood, especially in social sciences, have managed to create a unique field of research in the field of sociology after the mid-20.th century. During this period childhood began to be examined both as a social structure and as a cultural phenomenon and new theoretical perspectives were developed on the role and status of children in society. With this new field that emerged in the modern era, it is aimed that the child should be considered as an individual in the middle of the social and cultural world and be in a separate position from the adults. With is study, it is aimed that each society has a unique culture, as well as its perspective on childhood, that the factors that determine childhood are not limited by age or growth and that these should be evaluated in a more social, cultural and historical dimension.

Keywords: Child, Childhood, Culture, Society, History

Giriş

İnsanoğlunun yaratılışından bu yana çocuk hem soyunun kaynağını hem de çoğalmanın sembolü olmuştur. Dünya üzerindeki tüm kültürlerde ve toplumlarda çocuk kendine özgü bir anlam kazanmaktadır. Çocukluk kavramı çocuğun yalnızca biyolojik bir gelişim dönemi değil aynı zamanda tüm kültürlerde ve toplumlarda yaşadığı deneyimlerin, toplumsal rollerin ve kültürel anlayışların toplamını ifade etmektedir. Her toplumda çocuk ve çocukluk farklı biçimde yorumlanmakta ve hatta aynı toplumda bile farklı gruplar arasında çocuğa bakış açısı değişkenlik göstermektedir. 20 Kasım 1989 tarihli Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesinde de 18 yaşına girmemiş her birey çocuktur ifadesi mevcuttur. Bu genel tanımının yanı sıra çeşitli görüşler de çocuğun biyolojik ve kültürel yönlerini açıklamaktadır. Örneğin, Yörükoğlu çocuğun henüz olgunlaşmamış bir 'küçük vatandaş' olduğunu belirtir (Yörükoğlu, 2007).

Çocukluk kavramı mahiyeti itibariyle Antik Çağ ve Orta Çağ'da tam anlamıyla bir karşılık bulamamış olsa da bu dönemde çocuğun varlığını

inkâr etmek mümkün değildir (Golden, 1992). Rönesans ve Aydınlanmanın yaratmış olduğu yeni düzen anlayışından çocuk da faydalanmış, zamanla toplumsal anlam hacmini genişletip çocukluğun inceleme alanına katkı sağlamıştır. 19. yüzyılda kapitalist dönemin uzantısı olan Modernleşme ile çocuk ve çocukluk kavramları illüstrasyon formdan çıkıp daha somut anlamlar kazanmaya başlamış ve yeni sosyolojideki yerini almayı başarmıştır (Usta, 2018).

Çocukluk kavramı; kent sosyolojisi, aile sosyolojisi ya da göç sosyolojisi gibi modern dönem araştırmalarından çok daha sonra sosyolojiye dahil edilmiştir. Çocukluk kavramının, toplumsal kabulü çok travmatik ve uzun soluklu bir süreç sonucunda oluşmuştur. Fransız toplum bilimcisi Phillippe Ariès 'L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime' isimli eseriyle (sonradan İngilizce yayımlanmış adıyla 'Centuries of Childhood') çocukluğun tarihinin ve toplumsal boyutunun analizini yapmış, literatüre ciddi katkılar yapmakla kalmamış bu alanın kurucu isimlerinden olmayı başarmıştır (Aries, 1962). Yine o dönemler Chiago Üniversitesi Sosyoloji bölümünde yapılan çocuk merkezli çalışmalar çocukluk sosyolojisinin bugünkü formuna kavuşmasına imkân sağlamıştır.

Çocuk ve Çocukluk Kavramları

Türk Dil Kurumunun çocuk tanımı (TDK, 2005, s. 444) 'bebeklik ile ergenlik arasındaki döneme tekabül eden erkek ya da kız uşak'tır. Birleşmiş Milletler'in 1989'da kabul ettiği Çocuk Hakları Sözleşmesi, erken yaşta reşit olma durumları dışında, 18 yaşına kadar her bireyi çocuk olarak tanımlamıştır.

Dünyaya gelişinden itibaren gerek ailesi gerek sosyal çevresinde toplumsal dinamiklerin etkisinde kalan çocuk, kendini çevreleyen kurumlar, bireyler ya da manalı olan tüm şeylerle teması sonucunda bir kimlik kazanır. Bu kimlik ile toplumda var olur ve rol oynar.

Her topluluk varlığını devam ettirebilmesi ve hükmünü sürdürebilmesi için çocuklara ihtiyaç duymaktadır. J.J. Rousseau, Çocuk eğitimi üzerine yazdığı Emile eserinde 'İnsan hayata çocuk olarak başlamasaydı insan soyu da mahvolurdu' (Rousseau, 2009, s. 108) anlayışıyla çocuğun, evrenin mahiyeti açısından önemli olduğunu dile getirmiştir.

Biyolojik tanıma göre çocuk, yavru bir organizmadır. Zihni henüz gelişmekte olan, olgunlaşma evresine ulaşamamış, ilgi ve bakıma muhtaç olduğu için karar verme yetilerine sahip olmayan bir varlıktır. Sosyal Bilimlerin

çocuğun tanımlanmasına yönelmesi daha sonra gündeme gelmiştir. Çocuk yaşamı boyunca toplumsal sistemin bir parçası olmuş ve her yetişkin bu dönemi deneyimlemiştir. Sosyal bilimlerde çocuk tanımı iki temel anlayışla karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki toplumsal sistemin en küçük kurumu olan ailedeki yeri diğeri ise sosyokültürel varlık olarak nitelendirilen tanımlarıdır. Postman (1995, s. 7) Çocukluğun Yokoluşu eserinde ‘Çocuklar görmediğimiz ve göremeyeceğimiz bir zaman dilimine gönderdiğimiz canlı mesajlardır’ sözüyle çocuğun örüntüsünü açıklamaya çalışmıştır. Çocuk gelişimi çalışmalarıyla, gelişim psikolojisinin öncülerinden Piaget çocuğu düşünsel anlamda bir yabancı olarak açıklamaktadır (Piaget, 2013). Çocuk, yetişkinlerin sahip olduğu zihni detaylı kullanma ve karar yetisine sahip değildir. Bu onun için bir eksiklik ya da kusur değil yabancılık durumudur. Psikolojide çocuk, genel olarak gelişimsel teoride incelenmektedir.

Birey odaklı bilgi sisteminin oluşmasının ardından sosyal, siyasi ya da ekonomik değişimlerle birlikte hareket eden tarihsel, inanç ve kültürle süslenmiş olan çocukluk kavramı; zaman içerisinde aile dinamikleri ve toplumsal yapının değişimiyle araştırma alanı oluşturmuştur. Çocuk insanlığın var olduğu günden bu yana mevcuttur fakat çocukluk, düşünsel bir boyuta ulaştığında toplumsal alanda tezahür etmiştir. Çocukluk toplumsal norm ve değer dinamikleriyle tesis edilmiş bir kavramdır. Çocukluğa olan bakış açısı ve çocuğa yönelik tutumlar kültür eksenli değişiklik göstermektedir.

Çocukluk kavramı, çocuğa yönelik zihinde beliren bir yaratıdır. Toplumun tasarladığı bir kültürel ögedir. Sosyal bir inşa sürecidir. Postman’a göre (1995, s. 7) çocukluk bebekliğin aksine biyolojik bir terim değil sosyal bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Yaşla sınırlandırılmayan, belirli bir dönemi kapsamayan daha anlamsal çerçeve oluşturan bir tasarıdır. James’e göre (Allison, 2001) çocukluk, benzer ve farklı yönleri bulunan bir tecrübe edinme dönemidir. Ona göre ‘yerel değişiklikler ve benzer paylaşılmış statü periyodudur’. Çocukluk modern manada sosyal norm ve değerlere, inançlara göre şekillenmiş, bulunduğu coğrafyaya, farklı toplumsal bileşenlere ve tarihsel farklılıklara göre değişim gösteren, sosyokültürel yapının içerisinde kendini oluşturan bir anlayışa sahiptir (Tan, 1989). Çocuk ve çocukluğu, tüm coğrafyalarda muteber olmak üzere ailenin kronolojisiyle başlatmak bu kavramların anlamı açısından daha kapsayıcıdır.

Psikoloji, antropoloji ya da biyoloji gibi pek çok farklı bilim dalı, çocuklara dair kendi özgün bakış açılarını ve kavramlarını geliştirmeyi başarmıştır.

Bu alanlardan biri de sosyolojidir. Toplum bilimine geç dahil olan bu çalışma alanının toplumsal olgu olarak kabulü oldukça sancılı bir süreçte gerçekleşmiştir. Berry Mayall (2018) çocukluğa tarihsel ve sosyolojik bir perspektiften bakıldığında çocuğun gerek toplumda gerekse aile içinde bir fert olarak görülmediğini dile getirmiştir. Çocukluk kavramının yetişkinlerden farklı olduğu görüşü Batı dünyasında 18. yüzyılda tezahür etmiştir. Modern döneme gelindiğinde çocuk bir 'birey' olarak kabul görmeye başlamıştır. Zamanla gerek sosyoloji alanındaki çalışmalarda gerek antropolojide çocuğu etrafındaki diğer aktörlerle etkileşim ve ilişki temelli ele almak, çocukluğun sistematik çerçevesini belirlemede önem kazanmıştır (Mayall, 2018). Steinberg'e göre 1970'li yıllara gelindiğinde çocukluk sosyolojisinin güncel bir alan yaratmasının sebebi o dönemlerde gelişen feminist çalışmaların ve hareketlerin içerisinde kadın ve çocuk ikiliğinin birbirlerini etkilemesi olarak gösterilebilir (Steinberg, 2010, s. 2).

1970'ler ve 80'ler sonrası yeni çocuk araştırmaları kapsamında çocuğun toplumsal manada oluşturulan heterojen bir özellik taşıdığı, kodlar, simgeler ve kurgulardan yaratıldığı ve bu çerçevede değerlendirildiği görülmektedir (Onur, 2007, s. 36). Bu yeni kabul ile toplumsal bir tasarı niteliğinde olan çocuk, toplumsal çözülme boyutuna çocuklukta kavuşmuştur (Koyuncu, 2019, s. 10). Lloyd Demause (1982, s. 1) Psikotarih Temelleri (Foundation of Psychohistory) kitabında çocukluğun tarihini, yeni uyandırdığımız bir kabus olarak ifade etmektedir. Çocukluğun doğasının ve öneminin araştırılmasında pek çok ikilikler ortaya çıkmaktadır. 'Çocuklar dünyaya masum mu yoksa üzerlerinde birer lekeyle gelen günahkârlar mı? doğduklarında birer boş sayfayla mı yoksa birtakım özelliklerle mi donatılmışlardı? Ya da odak noktası yaş mı yoksa cinsiyetler mi olmalı?' gibi pek çok sorunun cevabına karşılık aranmıştır.

İlk Çağlarda Çocuk ve Çocukluk

İlk çağlar insanlık tarihinin en uzun süren dönemini ifade eder ve aslında avcı-toplayıcı toplumsal aşamaya kadar uzanır. Bu dönemde toplumsal yaşama doğa egemendir; insanlar yaşamlarını doğanın egemenliğine bağlı olarak sürdürürler (Şentürk, 2024, s. 107). Zamanla yerleşik düzene geçen toplumlarda çocuğa karşı bakış açısı değişiklik göstermiştir.

Nil Nehri etrafında yerleşen Mısır toplumunda yapılan arkeolojik çalışmalar, ilk oyuncakların bu toplulukta üretildiğini ortaya koymuştur (Sevim & Gönül, 2012). Antik Mısır'da çocuklar eğitim almazlar, erkek çocuklar

tarlalarda çalışırken kız çocuklar ev işlerinde ebeveynlerine yardımcı olmaktadır. Bu dönemde çocukların sosyal rolleri genellikle kamu yararına ya da ailenin geçimine katkıda bulunmalarına dayanmaktadır (Ünal, 2024).

Bu dönemlerde çocuk ve çocukluk kavramları, toplumsal ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Antik Yunanda ise çocuk için kullanılan terimler oldukça belirsizdir. Bu dönemdeki kelimeler bebeklik ile yaşlılık arasındaki geçiş sürecini tanımlamakta kullanılmaktaydı (Postman, 1995, s. 16). Bu dönemin düşünürlerinden olan Aristo, Çocuklar ve aile üzerine çeşitli görüşler ortaya koymuş, çocukların toplumsal rolü üzerinde olumsuz değerlendirmeler yapmıştır (Aristoteles, 2013). Çocukların akıllarını kullanamadıklarını seçim yapma özelliklerinin olmadığını bu yüzden kontrol altında tutulmalar gerektiğini belirtmiştir (Young-Bruehl, 2021, s. 32). Aristo, 'Bir efendinin kölesi, bir babanın çocuğu üzerindeki hakkı bir mülkiyet hakkıdır' düşüncesiyle çocuğun konumunu açıkça gözler önüne sermiştir. Aristo'ya göre aile doğal bir kurumdur ve oluşturulması zorunludur. Ailenin olmadığı bir toplulukta sevgi ve şefkat adına hiçbir duygu barınmaz (Aristoteles, 2013).

Bu dönemde çocuğun yetiştirilmesi ve eğitimiyle ilgili pek çok görüş, çocuk sosyolojisinin temel taşlarını oluşturmuştur. Çocuk yetişkinlik dönemine geldiğinde sosyal bir etki alanı yarattığından dolayı çocuğun eğitimi üzerine durulmuştur. Bu dönemde çocuk toplumun koyduğu yasalara ve kültüre göre eğitilmesi öngörülen küçük bir yurttaşdır (Elkind, 1999).

Platon ve Aristo'nun çocuğun eğitilmesi, eğitimle toplumsallaştırılması gerektiği görüşleri çocuğun ilerlemesinde belirleyici olmuştur. Okuma yazma edebiyat ya da spor gibi pek çok alandaki eğitim 7 yaşından itibaren verilir (Aristoteles, 2013). Platon (2014, s. 132) eğitim görmemenin, ahlaksızlığı ve hastalıklı bir karakteri doğuracağını ve iyi yetiştirilmemenin dünyadaki en utanç verici duygu olduğunu söylemektedir. Ona göre çocuklar yasalara uymak zorundadır. Bu yasaların öğreticiliğini de yetişkinler yapmalıdır. Bu önermeyle toplumdaki konsensus devamlılık sağlayacaktır.

Temel eğitimin ardından kız ve erkek çocuklarına verilen eğitim ayrılır. Örneğin Sokrates yalnızca erkek çocuklarına eğitim vermiş, Platon ise 7 yaşından itibaren kız ve erkek çocuklarının ayrılmasını istemiştir (Doğan, 2000). Yine bu dönemde erkek çocuğuna verilen değer kız çocuğundan ayrılmaktadır. Erkek çocuğun dünyaya gelmesi eski Yunan halkı için büyük bir sevinç kaynağıdır çünkü erkek çocuğun ailesine bakabileceği ve çiftçilik yapabileceği düşünülmektedir (Holley & Jenkins, 1993).

Çocuğu önemli gören bu toplumda doğurganlık önemli sayılmış, kadınlar tanrıçalaştırılmıştır. Çocuk doğuran kadının prestiji artıyordu. Çocuk doğuramayan kadınlar ise hoş karşılanmıyor hatta siyacıardan destek alınmıyordu. Kürtaj da yasaktı (Deighton, 1995, s. 88). Kadından istenilen eşine sağlıklı bir çocuk vermesiydi. Antik Yunan topluluğunun soyunu devam ettirebilmesi için çocuk en önemli etkendi. Bu da meşru evliliği zorunlu kılıyordu. Çocuğun nikahlı eşinden olması gerekiyordu. Miras resmîyetteki çocuğa kalıyor, evlilik dışındaki çocuklar vatandaş sayılmıyordu (Blanck, 1999, s. 163). Doğan çocukların cinsiyetine göre kapılara süs eşyaları asılıyordu. Erkeğe zeytin yapraklarından bir çelenk kız çocuklarına ise yün konulmaktaydı. Çocuğa isim verme de birkaç gün sürüyordu. Yine o dönemlerden günümüze kadar ulaşan heykellere bakıldığında hiçbirinin çocuk heykelleri olmadığını görmekteyiz (Postman, 1995, s. 16).

Her toplum kendi standartlarına göre çocuğu bir şekil vermekteydi. Örneğin amaçları zorluklara karşı mücadele gösteren topluluk kurmak olan Yunanlıların savaşçı topluluğu Spartalılar engelli doğan çocuğun yaşam hakkının olmadığı ve yok edilmesi gerektiğini düşünürlerdi (Mutluay, 2007, s. 82).

Ariès'in çalışmalarında bahsettiği gibi Antik dönemdeki çocuk kavramı bugünkü Çocukluk kavramıyla örtüşmemektedir. 'Eski Yunanlılar çocukluk terimini tam anlamıyla keşfedemediler, ancak izini sürmeye çalıştılar. 2.000 yıl sonra çocukluğun temellerini araştırmaya yönelik çalışmaların dayandığı nokta anlaşılabilir' (Postman, 1995, s. 19-20).

Eski Yunan'da olduğu gibi Romalılar da çocuğun yaşam hakkını ailenin kararına bağlı olarak değerlendiriyorlardı. Aileler doğan çocuğun cinsiyeti veya herhangi bir özrü gibi özellikleri göz önünde bulundurarak çocuğu kabul etme ya da reddetme hakkına sahipti. Çocuğun doğumu büyük bir heyecanla beklenirken toplumda işe yaramaz olduğunu düşünülen çocuklar evden atılabiliyordu. Romalı filozof Seneca, çocukların evden atılmasını desteklemiş ve sokaklarda dolaşan sakat çocuklar hakkında 'Çocuk sürüsüne bakınca insanın gülesi geliyor. Ana babalar onları sokağa atmalı, onlara iyi ediyorlar. Bu durumda cumhuriyetin zarar göreceğini düşünmüyorum' şeklinde bir görüş bildirmiştir (Yörükoğlu, 2007, s. 22). Örneğin Romalıların On iki Levhasında sakat bir çocuğun yetiştirilmesi yasaklanmıştı (Koller ve Ritchie, 1964, s. 19). Romalıların bugünkü çocukluk düşüncesinin ortaya çıkışındaki rolü, çocukluk ve ayıp algısı arasında kurulan bağlantıda görülmektedir (Postman, 1995, s. 20).

Orta Çağ'da Çocukluk

Orta Çağ'a gelindiğinde, bu dönemin sosyal yaşantısı teolojik zemin üzerine kuruludur. Tanrının buyruklarını yerine getirme ve sözlerinden çıkmama, temiz bir dindar olma esas tutulmuştur. Çocukluğun toplumsal ve tarihsel boyutu çoğunlukla bu dönemde başlamıştır. Bugün kullandığımız manada bir çocukluk anlayışı mevcut değildir. Tevrat'taki on emirden biri ana babaya hürmet ve sadakat göstermek, boyun eğmektir. İbraniler de ana babaya baş kaldırmanın cezası taşlanarak ölmektir (Yörükoğlu, 2007, s. 22). Aynı yıllarda Japonya da doğan çocuğun yaşam hakkına aile karar vermekteydi. Afrika da ise istenmeyen bebeklerin yeri ormana ya da suya atılmaktı. Araplar kuma gömer, Eskimolar ise buzlu suya atardı (Yörükoğlu, 2007). Hristiyanlık inancında dünyaya gelen çocukların birer günah ürünü olduğu, içlerinde doğuştan gelen karanlık duyguları barındırdıkları, bunun arınması için de sopayla vurulmasının gerektiği kabul edilirdi (Augustinus, 2003).

Batı dünyasındaki şu deyim çağın çocukluk tutumunu gözler önüne sermektedir 'Beat the devil out of him' (Çocuğun içindeki şeytanı (döverek) çıkarmak (Yörükoğlu, 2007). İslam dininde ise, çocuk sabi olarak isimlendirilmekte, insanların nesillerinin temiz olması için güzel çocukları Allahtan dilemesi gerektiği ifade edilmektedir (Bakara suresi 2/128). Çocuğun varlığı esas sayılmalı önemsenmeli ve iyi bir birey ve Müslüman olması için gayret gösterilmelidir.

Ariès (1962), Orta Çağ uygarlıklarında çocukluk ve yetişkinlik arasında modern anlamda oluşan bir ayrımın olmadığını belirtir. Çocukların yetişkinlerin sergiledikleri tutum ve davranışlara benzer tavırlar sergilediklerini ifade etmiştir. Ariès'e göre Orta Çağ uygarlıklarında çocukluk görüşü yoktu ancak bu durum çocukların ihmal edildiği ya da ötelendiği anlamına gelmemelidir. O dönemdeki çocukluk anlayışı çocuğun kendine özgü bir doğası ve dünyası olduğu fikrini içermiyordu. Bu nedenle çocuklar yetişkinlerin dünyasına ait kabul ediliyordu (Ariès, 1962, s. 128). Postman (1995, s. 28) 'Orta Çağ'daki çocuklar sözel bir kültürde yetişen yetişkinler gibi aynı çevrede yaşamış ve ayrım gözetmeyen kurumlar tarafından sınırlanmamışlardı, bu sayede kültür içinde genel olarak kabul edilen tüm davranışları sergileyebiliyorlardı' sözleriyle çocuk-yetişkin ikiliğinde ayrımın olmadığını belirtmiştir.

Çocuk yedi yaşından sonra, ebeveynlerin bakımına muhtaç olmamasıyla birlikte yetişkinlerin habitusuna dahil oluyorlardı. Orta Çağ'da çocukluk

yedi yaşında son bulurdu çünkü çocuklar bu yaşta daha iyi konuşmaya başlar ve yetişkinlerle iyi bir iletişim kurabilirdi (Postman, 1995). Ariès'in bu dönemde çocukların yetişkinlerden ayrı tutulmadığı görüşü pek çok sanat eserinde çocukların resmedilmemesiyle ilgilidir. Örneğin o çağın tablolarına ya da heykellerine bakıldığında çocuk figürünün, kıyafetlerinin yüz ifadelerinin bile yetişkinlerle benzerlik gösterdiği görülmüştür. Ariès bu durumu şöyle ifade etmektedir: 'Çocuk kundak elbiselerinden kurtulur kurtulmaz kendi sınıfındaki erkek ve kadınlar gibi giydirilirdi. Orta Çağ'da her yaştaki insan aralarında ayırım gözetmeksizin giyinirdi. Orta Çağ kıyafetleri çocuğu yetişkinden ayırmamaktadır' (Ariès, 1962, s. 50).

Günahkarlık 'ilk günah öğretisi' olarak çocuğa geçer. Çocuk masum değildir. Kendini affettirip günahlarından arınmalıdır (Augustinus, 2010, s. 34). Çocuk dürtülerini kontrol etmeli bu sayede kötülük yapmayacaktır. Tanrının emrettiği hayatı yaşamak için de arzuların ve dürtülerin önüne geçmek esastır.

Çocuklar yetişkinlerden ne ayrı bir sınıfta tutuluyordu ne de onlara özel bir kategori tanımlanıyordu. Tüm orta çağda ressamalar, sanatçılar çocukları annelerin kucağında oturan yetişkin görünümlü bebek ya da küçük adam olarak resmetmişlerdir (Güçlü, 2016, s. 4). Orta Çağ dönemindeki Türk-İslam topluluklarında Batının aksine çocuğa her devirde önem verildiği, onun iyi yetiştirilmesine imkan sağlandığı ve Batı Avrupa'sında olan çocuğu hor görme, baba ve kilisenin çocuklar üzerindeki hakimiyet anlayışının olmadığı açıkça görülmektedir (Arı ve Karateke, 2010). Farabi'nin çocuğun zihinsel gelişimine vurgu yapması, yine Gazali'nin çocuk gelişimi için oyunun gerekli olduğunu söylemesi, İbni Sina'nın ruh sağlığına dikkat çekmesi Türk-İslam topluluklarındaki mevcut çocuk anlayışının toplumsal değerini gözler önüne sermiştir (Yavuzer, 2003, s. 17-20).

Orta Çağda çocukluğun oluşumunu engelleyen bir diğer sebep, ebeveynler ile çocukların sosyal ortamları birlikte kullanmalarıdır. Aileyi oluşturan tüm bireyler hem evlerinde hem de çalıştıkları işte birliktelerdi. Çocukların eğitim almak gibi bir durumları söz konusu değildi. Mekânsal anlamda çocuğu yetişkinden ayıracak bir ortam yaratılmamıştı (Sağır Hizmetçi, 2023, s. 12). 14. yüzyıl sonlarına kadar çocuklar vasiyetnamelere bile eklenmezdi çünkü yetişkinler tarafından çok uzun süre yaşayamayacakları düşünülürdü (Postman, 1995, s. 31). Orta Çağ Avrupa'sında ötelenen ve hor görülen çocuk, yeniden doğuş dönemine kadar kendini gösterememiş ve çok büyük kayıplar vermiştir.

Rönesans Dönemi

Yeniliklerin kapısını açan Rönesans'ın, Avrupa'da ortaya çıkmasıyla birlikte çocukluğun keşfi hız kazanmıştır. 16. yüzyıla gelindiğinde matbaanın icadıyla birlikte okuryazarlığın gelişim göstermesi insanlar arasındaki iletişime farklı bir boyut kazandırmış ve yeni bir simgesel dünyanın (Postman, 1995) tasarımı ivme kazanmıştır. Bu köklü değişim ile yetişkin gibi görülen ve özel bir dünyaları olmayan çocuk kendine yeni bir alan, yeni bir düşünsel pratik kazanmıştır. Rönesansın doğuşuyla birlikte çocuğun yalnızca biyolojik bir kategorisi olmadığını, toplumsal alanda var olduğu kabul görmüştür (Sormaz ve Yüksel, 2012, s. 992).

16. ve 17. yüzyıldan itibaren çocukluk anlayışı toplumsal alanda kabul görmeye başlamıştır. J.H. Plumb çocukluğun başlangıç noktası için şunları söylemektedir: 'Çocuk giderek artan bir biçimde bir saygı nesnesi, yetişkin dünyasından ayrıştırılıp korunmayı gerektiren ve farklı bir doğası olan özel bir varlık olmaya başlamıştır' (Plumb, 1971).

Matbaanın bulunmuş olması yeni bir enformasyon sürecine eşlik etmiş, okuryazarlık ile çocukların toplumsal alanda gömülü olan gizli bilgisi afişe olmuştur. Hristiyanlıkta geçerli olan ve yukarıda bahsettiğimiz Orta Çağ Dönemi'ndeki çocuğun doğuştan günahkâr olduğu algısı değişmeye başlamıştır. Bunu sağlayan ve belki de yeni çağdaki modern çocuk algısının ve çocukluk anlayışının temelini atan isimler J.J. Rousseau ve John Locke gibi düşünürler olmuştur. Onların romantik çocukluk düşüncüsü bugünkü çocuğun kendine özel bir alan kazanmasına sebebiyet vermiştir. Elbette çocukluk fikri bir gece yarısı oluşmadı, çocukluğun batı uygarlıklarındaki var oluşu iki yüzyıl gibi ciddi bir süreçte gerçekleşmiştir (Postman, 1995, s. 42).

Rousseau'nun Emile eseriyle, Locke'un tabula rasa (boş levha) önermesiyle çocukluk anlayışı asırlardır saklandığı yerden çıkmayı başarmıştır. Locke boş levha ilkesiyle, bireyin doğuştan temiz bir formda olduğunu belirtir. Yani insan doğumunda yanında getirdiği bir fikir, argüman mevcut değildir. Yaşadığı dönem zarfında toplumsal hayattan deneyimleriyle yaşamını devam ettirir. Onun bu düşüncesi çocukların doğuştan günahkâr olduğu doxa'sına önemli bir darbe vurmuştur. Locke, ebeveynlerin vereceği eğitimi çok önemser. Ona göre çocuk doğuştan bilgi ve düşüncelere sahip olmadığı için eğitilip yetiştirilerek donanım kazanır. Locke, çocukluk ile yetişkinlik arasındaki ayırma ayıba da dikkat çekmektedir. 'Tüm diğerlerinin arasında saygı ve ayıp bir kez tatmin edildiğinde zihin için en güçlü dürtüler

olur. Çocukların kafasına güven duygusunu ayıp ve utanma değerlerini sokabilirseniz, onlara doğru ilkeyi kazandırmış olursunuz' (Locke, 1693).

Rousseau ise ilksel iyilik için kaleme aldığı Emile eserinde çocukluğun yetişkinlerden ayrı bir kategoride bulunduğu, kendine özgü bir gerçekliğinin olduğunu, çocuğun eğitiminin zaruret gerektirdiğini ifade eder. Ona göre çocuk doğuştan masumdur, deneyimlerle bilişsel alanını genişletir. 'Çocukları hiç tanımıyoruz, onların da öğrenmesi gereken şeylerin olduğunu hiç düşünmüyoruz. Yetişkini her zaman çocuklukta arıyorlar ve bu yetişkinin yetişkin olmadan önceki durumunu hiç düşünmüyorlar' (Rousseau, 2009, s. 100). Yörükoğlu Rousseau için şu ifadeleri kullanmıştır: 'Yeni çocuk kavramının en ateşli yorumunu yapan Rousseau'dur. O çocuğu küçük adam gibi ele alan bağınaz Hristiyan anlayışına baş kaldııyor. 'Bırakın önce çocuklar çocukluğunu yaşasın' diyor (Yörükoğlu, 2007, s. 15).

Rousseau'ya göre doğanın evrene sunduğu çocukların kendi görme, düşünme ve hissetme biçimleri vardır ve bunlar ebeveyn otoritesiyle bastırılmamalı, aksine eğitimle gün yüzüne çıkarılması gerektiğini belirtmiştir. Çocuğun 12 yaşına kadar erdemli olacağını ve bunun korunması için de iyi bir eğitim alması gerekir (Demaue, 1982, s. 24). Rousseau'nun 'romantik çocuk anlayışı', çocuğun amaçlar doğrultusunda değil kendine özgü ve değerli olduğu için var olduğu sonucunu vermektedir (Atıla Demir, 2022, s. 60-61). Çocukluğun tek istediği şey toplumların bulaşıcı kirli deformasyonları tarafından boğulmamaktır.

Çocukluk, gelecek yüzyıllara ilerlerken ve okyanuslar aşılıp yeni düzenle kavuşurken iki çocukluk tarzı oluşmuştur. Birincisi Locke'un Protestan çocukluk anlayışı diğeri Rousseau'nun Romantik çocuk anlayışı. Protestan çocukluğa göre çocuk, eğitim, benlik kontrolü ve ayıp gibi etkenlerle şekillenebilen yetişkin olma özelliği taşıyan kişidir. Romantik görüşe göre ise çocuk, şekillenebilen değil başlı başına kusurlu, biçimsiz yetişkindir (Postman, 1995, s. 80).

Tabi ki çocukluk anlayışının oluşmasına öncülük eden yazarların aksine Orta Çağın izlerini bıraktığı İtalya'da yeni doğan çocukların ense kısımları kızgın demirlerle dağlanırdı. Roma'dan kalma bir anlayış olan buzlu suya sokup çıkarma ritüeli Avrupa'da 19. yüzyıla kadar mevcuttur. Diğer taraftan 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de istenmeyen bebek ya da çocukların ebeveynleri tarafından ezildikleri bilinmektedir (Kocaer, 2006, s. 12).

Sanayi Devrimi ile Başlayan Modern Dönem

Endüstrileşen dünyanın egemenlik anlayışını tarımdan sanayiye çevirmesiyle birlikte kırdan kentlere göçün yoğun bir biçimde yaşanması, aile yapısının bu süreçte değişim göstermesiyle çocuklar bu hızlı makineleşen dünyadan korunmak istenmiş fakat etkisinden kurtarılamamıştır. Amerika ve İngiltere gibi gelişmekte olan Sanayi ülkelerinde fakir ailelerin çocukları fabrikalardaki iş gücünü sağlamaları adına çalışmaya başlamış ve çocukluk ile ilgili yeni bir sorun oluşmuştur. Eğer çocuk azıcık şanslı ise okula gitme eğitim görme imkânı bulabilmiştir. Çünkü 18. yüzyıl boyunca İngiliz toplumu çocuklara son derece yabani bir tavır sergilemişlerdir. Avrupa ülkelerinde 6-12 yaş arası çocuklar günün yarısından fazlasını fabrikalarda çalışmakla geçirmiş ve ucuz işçi olarak görülmüşlerdir. Fiziksel durumları uygun olan çocukların bellerine ip bağlanıp sarkıtılarak paça temizliği bile yaptırılmıştır (Lambert, 2008). Bilimin ilerleme kat etmesiyle birlikte okumuş, eğitilmiş yurttaşlara ilgi artmış ve bunun sonucunda çocukların fabrikalarda çalışmaları yerine okullarda eğitim görmeleri desteklenmiş hatta zorunlu kılınmıştır. 'Her nerede okuryazarlık yüksek ve sürekli bir değer görmüşse orada okullar oluşmuş ve her nerede okullar oluşmuşsa orada çocukluk anlayışı hızlıca gelişmiştir' (Postman, 1995, s. 56). Örgün eğitimin aktif hale gelmesiyle çocukluğun modern manadaki kuramsal ve kavramsal boyutu tohumlarını serpiştirmiştir. Örgün eğitimin kurumsal kondisyon kazanmasında o dönemin siyasi, ekonomik faktörleri kadar Sanayi Devrimi'nin de tesiri büyüktür.

Okulların hızlıca kurulmaya başlanması ve eğitimin ivme kazanmasıyla birlikte çocukluğun ilk dönem anlayışının aksine, giysi biçimleri tablolarındaki yerini almıştı. Artık çocuk yetişkin kıyafetleri içinde değil kendine özgü giysilerle resmedilmektedir. Çocukların konuştukları dil bile yetişkinlerinkinden farklı olmaya başlamıştı. Bu durum çocukların kazandığı yeni statüyü gözler önüne sermektedir. 16. yüzyılda Luther 'toplum sağlıklı üyelerini mızrak ve tüfekte savaşmaya zorluyorsa, çocuklarını da okula göndermeye zorlamalıdır' diyordu. Batının geleneksel anlayışında çocuklara askerlik gibi eğitimin de zorunlu tutulmaya çalışılması, aynı süreçte saklı bir pedagojik dünyanın da oluşumunu sağlamıştır. Bir taraftan çocuğu dışsal alandan ayrı tutan ve gözetim altına alan pedagojik söylem diğer taraftan Rönesansın etkisiyle oluşan okulun fonksiyon kazanması. Bu gelişmelerin ardından 18. yüzyıldan itibaren Batı toplumlarında çocuğun 'sevgiye değer bir saflık' olarak görüldüğü bir dönem başlamıştır (Bumin, 1998, s. 14-44).

Rousseau eğitimi bir yurttaş inşa etme süreci olarak tanımlamaktadır. Öyle ki çocuklar bir arada yetiştirilerek zihinlerine kurallar yazılmalıdır. Bir arada kardeşçe yaşayan, zamanla olgun birer yurttaş olacaklarını savunmaktadır (Rousseau, 2009). Orta Çağ karabulutunun dağılmasının ardından farklı anlayışlar ortaya çıkmış insanın bilimin ışığında ilerlemesi, çocuğun eğitilmesi gibi görüşler 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyıla kadar belirli bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır.

Çocukluk kavramını sarsan iki süreç vardır. Bunlardan ilki endüstrileşmeyle tarım toplumundan sanayi toplumuna adım, diğeri ise globalleşmedir. Sanayileşmenin getirisi olan buharlı trenler hızlıca bir göç hareketi başlatmış, kentlere göçünün yaşanması tarım toplumlarındaki çocukluktan başka bir anlayış yaratmıştır. 'İlk başta üretim alanındaki veya ekonomik alanla sınırlı bir değişim gibi görünen kentleşme, eğitim ve aile gibi toplumsal yaşamın merkezinde olan birçok kurum ve işleyişte değişim olarak somutlaşmaktadır. Zira modern sanayileşmiş toplumların kentlerindeki çocukların yetişkin hale getirilmesi fonksiyonu artık aileden kopmaktadır' (Şentürk, 2021, s. 25).

18. yüzyılda ortaya çıkan çocukluk dünyadaki nüfusun %10unu oluşturuyor olmasına rağmen yayılmaya ve şekillenmeye başlamıştır. Batıda sarmaşığın dalları gibi yayılan çocukluk 3 temel değişiklik yaşamıştır. İlki çocuğun çalıştırılması, ucuz iş gücü mantalitesinin yerine okula gönderilmesi ve eğitim almasının istenmesi. İkincisi aile yapısındaki ciddi etkisi. Son olarak ise bebek ölüm oranlarındaki azalma. Bunlara ek olarak tarımsal hayatta devletler ve çocuklar arasındaki temasın olmayışının ardından ulus devlette bu ilişkinin kurulması olarak gösterilebilir (Mehdiyev, 2020, s. 31).

Ebeveynlerin çocukların üzerindeki kontrolünün azalması, çocuğun sevgiye layık birer varlık olduğu anlayışının benimsenmesi ve zekâ kutsalının göz ardı edilmemesiyle modern çocukluğa geçiş söz konusu olmuştur. Çocukluk, Modernitenin icat ettiği yeni bir kavramdır. Bu dönemden önce yetişkinlerin dünyasında köşe kapmaca oynayan çocukluk, transformasyon süreciyle kendine özgü bir alan yaratmıştır. Çocukluğun zamanla farklılaşması ve kendine özgü simgesel ilkeleri oluşturmasıyla, yetişkinlerin söylemleri, zevkleri arzuları hatta sosyal hayatı aynı derece ve aynı eksenle paylaşmadıkları ortaya çıkmıştır. 1850'lere kadar çocukluk Batı dünyasının her ucunda hem toplumsal bir öğe hem de toplumsal bir gerçeklik haline bürünmüştür (Postman, 1995, s. 69).

18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyıl ortalarına kadar çocuk ciddi derecede önemli görülmüştür. Bu dönem modernleşmenin yarattığı modern aile ekolünün hükümranlık sürdüğü ve ebeveynlerin çocuklara sevgi ve özeni gösterdiği, empati yapabilen sorumluluk bilincine sahip yetişkinler olduğu ve tinsel araçların gelişmekte olduğu bir dönemdir. 'Fakat bu durum çocukluğun sevimlileştiği anlamına gelmez' (Postman, 1995, s. 89). Yaradılışından bu yana her dönemde olduğu gibi çocukluk ıstıraplı ve karmaşık bir form ile kaplıdır. Yüzyılın sonlarına doğru çocukluk sosyal ve ekonomik kategorilerden kurtulan, her insanın doğuştan kazanımı olan hak kavramı üzerinden göz önünde bulundurulmaya başlanmıştır (Postman, 1995).

19. yüzyıl başlarından itibaren egemen olan pozitivizm anlayışıyla birlikte bu dönemlerde meydana gelen iki büyük tarihi hadise olan Sanayi ve Fransız devrimlerinin etkisiyle sosyolojinin ilgi ve araştırma alanı yenilikçi, modern toplumu açıklamaya kaymıştır. Bunun sonucunda her zamanki gibi çocukların ikinci plana atılması, çocukluğun izahı yerine yetişkinlik dönemindeki davranışlarına yoğunlaşılması çocuk sosyolojisinin erken dönem tetkikini sekteye uğratmıştır. Fakat modern çağa geçiş ile üstündeki karabasanlardan kurtulan birey daha aktif düşünmeye, yaşamının yönünü belirlemeye karar vermiştir. Rönesansın bir tasarısı olan Hümanizm anlayışıyla çocuğun 'insan' olarak değerlendirilmesi yaygınlaşmıştır. Anne ve babalar çocuğu artık yaşayan ve ölümlerden oluşan bir cemaatin parçası olarak değil de kendisi için yaşayan bu ekseninde hareket eden sosyal dünyada belirli haklara sahip olan küçük birey olarak görmekte ve değerlendirmektedir (Gelis, 1986, s. 697). 19. yüzyılda egemen olan Sosyoloji düşüncesinde çocuğun toplumsallığının devam ürünü olduğu, ilerleyen dönemlerde de sosyalizasyon süreçlerini tamamlaması gereken etkisiz birer birey oldukları düşünülüyordu. Fakat yeni çocukluk sosyolojisi, çocukluğu görünür kılma gibi külfetleri sırtında taşımaktadır (Karabıyık, 2019, s. 170).

Batı'nın modernleşme aşamasında çocukluk kavramı araştırma objesini oluşturmuş, çocukluğa yönelik anlam arayışları bu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Bu sebeple çocukluğun bugünkü görüntüsünün derin sularına bakmak için moderniteyle temas kurulmalıdır. Diğer bir ifadeyle çocukluğun kozadan çıkışını öğrenmek için modern çağı incelenmelidir. Tabii aydınlanma çağının çağdaş düşünürlerinin protesto yazıları, ihmal edilmiş ve ötelenmiş çocukların yaşam standartlarını ve haklarını iyileştirmede öncülük etmiştir. Modern çocukluk modeli, yeniden doğuş çağından, 18.

yüzyıl aydınlanmasından ve bir taraftan da o dönemin deyimi yerindeyse çocuk savunucuları olan Rousseau ve Locke'un üstün analizleri sonucunda oluşturulmuştur (Tan, 1989).

Modernitenin oluşturduğu çocukluk kavramı, bazı çocuk sınıflamalarını geçersiz kılan (örneğin alt sınıf çocuk) ve yine bazı sınıflamaların dahilinde olan (örneğin orta ve üst sınıf çocuk) bir düzenli inşa sürecini kapsamaktadır. Modern çocukluk yalnızca üst ve orta sınıflama üzerine sistematüğını oturtmakla kalmamış, toplumsal cinsiyetçi bir yaklaşım da konumunu belirlemiştir (Demir Gürdal, 2013, s. 8).

20. yüzyıla gelindiğinde ise çocukluğa dair hâkim olan üç paradigma görülmektedir. Bunlardan ilki çocuklar yetişkinlerle aynı değildir, farklı ve özel bir sınıf oluşturur. İkincisi her çocuğun yetişkinliğe hazırlanması gerekir. Üçüncüsü ise çocukları yetiştirme görevi yetişkinlere aittir (Güçlü, 2016, s. 6). Modernitenin etkisiyle ulusal bir boyut kazanan devletlerin, inançları da özgür bir form kazanmış bu doğrultuda çocukluk fikri hak ettiği önemi elde etmiştir. Bu yeni anlayış ile çocuğun kendine özgü saf ve masum yapısı toplumsal alanda dikkat çekmiştir. Bunun sebebi ulus-devletler kendilerine yurttaş yetiştirmek için en temelden yani çocukluktan başlamasının gerekmesidir. Çocuğun korunması için gerekenler yapılmaya başlanmıştır. Bu durum geçmiş ile kıyaslandığında modern toplumların önceki toplumlara oranla çok daha fazla çocuk merkezli olması ile açıklanabilir (Koyuncu , 2019, s. 21). Çocuk okula giderek, eğitim alarak gününün büyük çoğunluğunu okulda geçirmeye başlamış bu doğrultuda da yetişkinlerle arasına bir mesafe koymuştur. Bunun sonucunda çocuk yetişkinlerden çok daha farklı deneyimler kazanarak, farklı tutumlara sahip olmuştur.

Batının yeni icadı olan 'çocuk mutluluğu' önemli bir kültürel değişim yaratmıştır. Bununla eş zamanlı olarak doğum günü törenleri, çocuk merkezli aileler ve yine aile içerisinde geçirilen kaliteli zaman gibi kavramlarda yeni çocukluğa dahil olmuştur (Mehdiyev, 2020, s. 31). Burjuvazi ve bilimin etkisiyle modern çocukluk anlayışı hız kazanmıştır (İnal, 2007).Çocuklara gösterilen önemin artmasıyla ailenin bir ferdi olan çocuk bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Daha önceleri çocuklar, ebeveynlerin isimleri ile çağırılırken modern çağdaki yenilikler sayesinde her çocuk birer isim kazanmış ve kimliğe sahip olmuştur (Sağır Hizmetçi, 2023, s. 16). Bu çağın çocukluk hususundaki en büyük getirilerinden biri ayıp duygusunun çocuklara aşılması ve çocukların ayıp olan şeylerden

izole edilmesidir. Orta Çağdaki çocuk anlayışından en önemli farkı da budur. Sigmund Freud (*The Interpretations of Dreams*) ve John Dewey (*The School and Society*) gibi dönemin isimleri (Postman, 1995) matbaanın buluşundan sonra şekillenen çocukluk paradigması için bazı görüşler ortaya atmışlardır. Onlara göre kişiliğin oluşumundaki ilk yıllar önemli ve kayda değerdir. Çocukların benlikleri sık sık denetlenmeli, haz ve dürtülerinin karşılığı daha sonra sağlanmalıdır. Buradaki amaç çocukların yaşamsal pratikler kazanması, mantığı doğrultusunda hareket etmeleridir. Denetimden kastedilen baskılama değildir. Kontrol altında tutmaktır.

Çağın en büyük kazanımlarından biri sağlık alanındadır. Tıbbın gelişmesiyle istenmeyen çocuklar kontrol altına alınmaya çalışılmış, çocuğu canlı yok etme bilinci yerine doğum kontrolleri sağlanmıştır. İstenmeyen çocukların sayılarında zamanla azalma olması, çocuklara dair tutum değişikliği göstermiştir (Sağır Hizmetçi, 2023, s. 21).

Postmodernite ve Yeni Çocukluk

Modernitenin kelimenin tam manasıyla devam filmi olan post modernite, sosyal yönlerden modern dönemden ayrı bir sekmede yer alsada ondan bağımsız düşünülemez. Bu dönemde modernitenin tasarımı olan üretim yerine tüketim vurgulanmıştır. Kitle iletişim araçlarının (Giddens ve Sutton, 2014, s. 36) yükselişe geçmesi, yeni bilgi teknolojilerinin yığınlar oluşturması ve popüler kültürün yaratmış olduğu ‘dahasını tüketme’ imgesiyle çocukluk da bu yeni değişimden nasibini almıştır.

Philippe Ariès, bu yeni kavramın sosyolojisinin oluşmasına öncülük etmiştir. O bu eseriyle çocukluk sosyolojisinin çalışma nesnesini yaratmıştır (Postman, 1995, s. 15). Ariès’e göre çocukluk bir biyolojik dönem değil, sosyokültürel bir tasarıdır.

Postman *Çocukluğun Yokluğu* (1995) eserinde çocukluk anlayışının yok olduğuna dair görüşlerini çocukların oyuncak, giysi gibi nesnelere tek tipleşmesine dayandırmıştır. Postman, kitle iletişim araçlarının, medyanın insan mahremiyetine dair ne varsa alaşağı ettiğini, afişe ettiğini, bu bilgilere çocukların en az yetişkinler kadar rahat ulaştığını belirtmiştir. Bilgi ve teknoloji sistemlerinin her yaşta veya her ırktan insana ulaşım imkânı sağlamasıyla çocuklar yetişkinlerin hâkim olduğu her bilgiye ulaşabilmektedir. Zamanla, tipografik kültürden elektronik kültüre geçişin hız kazanmasıyla birlikte, yetişkinlere özgü sınırlar

ortadan kalkmaya başlamış ve çocukluk, duyguları ve hayalleri gerçek ya da gerçeküstü kavramlarla yok edilen tüketim metası haline gelmiştir (Karadoğan, 2019, s. 217-218). 20. yüzyıldan itibaren bir ideoloji haline bürünen çocukluk, Postman'ın (1995) tabiriyle hem kendini üretmeye devam etmekte hem de yok oluş çağına ilerlemektedir. Çocukluğun post modern imajı, kapitalizm ile enformasyon çağına geçişte modern çocukluktan ayrı bir yerde tutulmuştur (Yalçın, 2020, s. 46) . Çocukların, teknolojinin yayılcı politikası sayesinde her türlü bilgiye hızlıca ulaşması, ulaştıkları yetişkin bilgileri doğrultusunda yetişkinliğe özenme ve onlar gibi davranma isteği modern dönemdeki çocukluğun başka bir boyuta atladığının kanıtı niteliğindedir. Her istedikleri ve arzuladıklarına hızlıca ulaşmaları daha çok tüketen post modern çocukluğu oluşturmuştur. 'Her şeyin tüketime indirgenmesiyle insanın mutlu olmasını sağlayan niteliklerde bir değişim ortaya çıkmaktadır. Bugün insanlara 'sizi mutlu eden şey nedir?' diye sorulduğunda 'arzu ettiğimiz her şeyi alabilmek' cevabı verilmektedir' (Şentürk, 2019, s. 211). Bu eksende baktığımızda post modernitenin yarattığı tüketim toplumu, çocukluğun her türlü riskle karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu post modern dönemde çocuk ile yetişkinin farkı azalırken, 'çocukluk kavramı' sosyal alanımızdan her gün git gide uzaklaşmaktadır (Şirin , 2009).Daha önceleri merak ettiği ne varsa ebeveynlerine danışan çocuk yeni medya çağında her türlü bilgiye ulaşımı da yine bu yolla sağlamaya başlamıştır.

1980'li ve 1990'lı yıllarda çocukluk sosyolojisinin gelişim göstermesini sağlayan 3 araştırmacı öne çıkmaktadır. Allison James, Chris Jenks ve Alan Prout 'Theorizing Childhood (1998)' isimli eserleriyle çocukluk kavramının boyutlarını sosyolojik açıdan ele almışlardır. Çocukluğun yeni sosyolojideki temel vasıflarını şu şekilde sıralamışlardır (Prout & James, 1997): Çocukluk sosyal bir inşa sürecidir. Ne doğaldır ne de evrenseldir. Ait olduğu toplumların kültürel bir ögesidir. Sosyal bir değişkendir. Sınıf, etnisite ya da cinsiyetten tam anlamıyla kopmaz. Karşılaştırmalı analizler onun tekil ya da evrensel olduğunu göstermez. Yapısının çeşitli olduğunu gösterir. Çocuklar yaşamlarında aktif birer bireydirler. Sosyal çevrelerini belirlemede ve inşa etmede oldukça etkindirler.

Bu yeni sosyolojinin gelişimiyle çocuk, toplumda bir birey olarak var olmakta, sosyal bir aktör olarak sosyalizasyon sürecini çevresiyle sağlamaktadır. Bu yeni sosyoloji alanı, farklı topluluk ve kültürlerde çocukluğun derin manasını incelemek, çocukların toplumsal alanda nasıl

algılandığını, çevresiyle olan ilişkisinin keşfini yapmak amacı ile hareket etmiştir (Hammerslay, 2019, s. 64).

Türkiye'deki çocukluk imgesine de değinecek olursak, "Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki dönemde kadının belirleyici rolü olduğu yönündeki görüş daha sonra da devam etmiş ve aile ilk eğitim kozası olmayı sürdürmüştür. Türk kültür tarihi içinde sözlü çocuk kültürünün payı gençlik kültüründen fazla olduğu gibi çocuğa değer aktarımı ve toplumsal kimliğin öğretilmesinde Aile'nin etkin işleve sahip olduğu kabul edilmektedir" (Şirin, 2019). Her toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da aile çocuğun bal kovanıdır. Çevresiyle olan etkileşimi, uyumu, deneyimleri ve öğreneceklerini aile kurumu sayesinde pekiştirir ve biriktirir.

Türkiye'de çocukluk çalışmalarına diğer ülkelere oranla daha geç başlanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemlerinde çocuğun korunması ve idealize çocuk tipi anlayışına göre yetiştirilmesi, toplumun geleceği olarak algılanır. Bir yandan geleneksel diğer yandan modern çocuk kültürünün biçimlendirdiği çocukluğun iç içe olduğu bu modernleşme sürecini "dünün toplumundan bugünün toplumuna dönüşüm süreci olarak" yorumlanmaktadır (Onur, 2005, s. 527). Cumhuriyetin ilk yılları ve Osmanlı'nın son dönemleri olmak üzere pek çok aydın çocukluk üzerine çalışma yapmış, çocuğun eğitimi üzerine argümanlar sunmuştur. Bunlardan biri İsmail Hakkı Baltacıoğlu'dur. Baltacıoğlu, eğitim üzerine yazdığı pek çok eserde eğitimin çocuklar için gerekli olduğunu ve çocukların toplumsallaşması açısından önemini dile getirmiştir (Kaçmazoğlu, 2013, s. 56-57). Osmanlı Dönemi'nde eğitimin kız ve erkek çocuklar için zorunlu hale getirilmesi (1845) çocukluğun modernleşmesinin de önemli bir adımıydı (Şirin, 2019). Yine o dönemin aydınlarından Sosyolog Ziya Gökalp de eğitimi, çocuğun milliyetçi duyguları içselleştirmesi için bir araç olarak konumlandırmaktadır. Osmanlıdaki önemli isimler, çok uzunca bir süre Batının modernitesinden, çocukluk anlayışından ve görüntüsünden mahrum kalmışlardır. O dönem içerisindeki gelenekleri yaşatma arzusu, dinin otoritesi gibi nedenler modern eğitim felsefesini üretememiştir (Aydoğmuş Ördem, 2020, s. 4473).

Türkiye'de ilk dönemlerdeki çocukluk anlayışı, çocuğun imgesi ve yetişkinlik algısı üzerine oluşturulmuştur. Çocukluğun toplumsallığı sorgulanmamıştır (Şirin, 2019). Türkiye'de çocukluk çalışmalarına başlarken Batı rol model alınmıştır. Bu doğrultuda Avrupa'nın çocukluk anlayışı yorumlanıp irdelenmiştir: "Türkiye özelinde bakıldığında yeni çocukluk anlayışıyla

birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazandığı görülen değişimin modernleşme çabalarıyla paralellik gösterdiği söylenebilir. Toplumsal ve siyasal hayatta yaşanan gelişmelerin, imparatorluğun merkezinde çocukluk ve yetişkinlik tasavvurlarıyla ilgili geleneksel yaklaşımların görünür taraflarını büyük oranda erozyona uğratmıştır. Sosyal yaşamda çocukların dönüşümü zaman içinde tiyatrodan edebiyata, kıyafetten oyun mekânlarına kadar geniş bir alanı içine almıştır' (Dündar Zeypak, 2021, s. 65).

Tanzimatın ilanından itibaren Türk toplumu her alanda gecikmiş, Oryantalist düşüncenin ağına düşerek Doğu-Batı ikiliğini çocukluk sosyolojisine de yansıtmıştır (Aydoğmuş Ördem, 2020, s. 4486).

19. yüzyıldan beri göz önünde olmak için nice savaşlar veren çocukluk, 20. yüzyıldan itibaren elde etmek istediği itibarı çoktan kazanmış ve enformasyon politikalarıyla tüketimin öncül sınıflarından olmuştur. Bugün içinde bulunduğumuz bu dönem ile yeni çocukluğun dünyasına kapılarımız çoktan açılmıştır. Popüler Kültürün hem varoluşuna bel kemiği olan hem de sonsuz döngüsüne alıcı olan çocukluk, her açıdan boy göstermektedir. Globalleşmenin tasarısı olan tüketim pazarı, kentleşme ve kadınların iş yaşamına atılması gibi pek çok neden aile içerisinde köklü değişiklikler yaratmış ve bundan daimî etkilenen de çocuk olmuştur. Yeni çocukluk imgesi küreselleşmenin ve kapitalizmin etkisiyle topraklarının genişlemesine, bağımlılık ilişkilerinin artmasına, teknolojinin etkisiyle ise tüketim odaklı yetişkin çocukların üretilmesine dayanmaktadır. Özellikle 21. yüzyıl'ın başlarından itibaren Postman'ın (1995) tabiriyle çocukluğun yok oluşuna tanıklık edilmektedir.

Sonuç

Çocukluk biyolojik bir süreç olarak nitelendirilmekle birlikte kültürel bir tasarı, toplumsal bir aktör ve dışsal etkenlerle biçimlenmiş tarihsel ve toplumsal bir kavramdır. Çocuk ve çocukluk kavramları tarihsel açıdan uzun soluklu değişiklik gösteren bir ivme yakalamıştır. Sosyoloji bilimine çok uzun yıllar sonra dahil olan bu yeni alan, aile sosyolojisi içerisinde toplumsallaşma minvalinde değerlendirilmiştir.

Çocukluk kavramı tarihin her döneminde, tüm toplum ve kültürlerde farklı anlamlara sahip olmuş, toplumsal alandaki her durumun izdüşümlerini bünyesinde barındırmıştır. Doğduğu ilk andan itibaren pek çok şeye ihtiyaç duyan çocuk, 17. yüzyıldan itibaren çocukluk imgesine ulaşır yeni anlamlar

kazanmaya başlamıştır. Her dönem farklı algılanan çocukluğun güncel görüntüsüne uzun yıllar sonra kavuştuğu bilinmektedir.

Bu çalışmada ilk olarak kavramların anlam boyutlarının ardından; ilk çağlardaki çocuğun doğasının yeterince anlaşılmadığı, ebeveynlerin bilhassa babanın çocuk üzerindeki hakimiyet ve baskın bir otoritesinin bulunduğu, çocukların duygusal ve sosyal ihtiyaçlarının bir kenara itildiği hatta öyle ki çocukların bile bu ihtiyaçları dillendirmediği bir zaman diliminden bahsedilmiştir. Çocuğun yeterince ilgi görememesinin yanı sıra kendi içinde bile bir ayırmaştırmaya gidildiği, cinsiyete bağlı ya da sağlık durumları baz alınarak çocuğun yaşama hakkının belirlendiği, eğitiminin bu etkenlere göre şekillendiği bir sürece adım atılmıştır. Çocukların küçük yetişkinler olarak ifade edildiği bu dönemde içinde buldukları çağın zor koşullarına maruz bırakılmaları, bilinçsiz ebeveynlerin yüzünden yetersiz ve değersiz bir duruma girmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Dünyaya geldiği ilk andan itibaren günahkâr sayılan çocuk, kendi yaşam hakkını bile elinde bulunduramamıştır. İlk günah öğretisiyle çevrelenen çocuk, günahlarından arınma ve güzel ahlakla kendini yetiştirmek zorunda olup her hükme boyun eğmekte ve adeta küçük yetişkin konumuna itilmektedir. Kendi duygu ve düşüncelerinin olmadığına kanaat getiren çocuk yaşamını tamamen ailesinin kararlarıyla devam ettirmektedir. Bu dönemde Batı'ya oranla Doğu'da daha temiz ve masum bir yaklaşım vardır.

Matbaanın 16. yüzyılda keşfiyle çocuk ile yetişkin arasındaki fark açılmaya devam etmiştir. Daha sonraları yeniden doğuş çağı olan Aydınlanma Çağının Avrupa'da ortaya çıkmasıyla Batı toplumuna başka kapılar aralanmış, toplum karanlık bir dünyadan çekip çıkarılmaya çalışılmış, insana olan tavrın değişmesiyle de çocuğa yönelik argümanlarda hızlıca değişiklik göstermiştir. Bu değişim ile çocuk önemsenmeye, değer görmeye ve doğuştan masum bir birey olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Aynı dönemlerde Türk toplumunda da çocuk ve çocukluk imgesi incelenmiş, gelişim ve eğitim süreçleri tartışılmıştır.

20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sanayileşmenin etkisi ve modernleşmenin getirisiyle, kapitalist politikalarla çocukluğun yok oluşundan ve tüketici çocuktan bahsetmek mümkündür. 1980 sonrası küreselleşme ve neoliberal politikalarla çocuk ve çocukluk anlayışında büyük bir değişim yaşanmıştır. Her şeyi metalaştıran bu dönem, çocukları hedef haline getirmiş 'tüketim odaklı küçük bireyler' yetiştirmiştir.

Günümüzde mevcut olan yeni çocukluk anlayışı bu çalışmada bahsedilen gelişmelerden etkilenmiştir. Çocukluk dönemine ilişkin çalışmaların artması bu yeni alanı daha cazip kılmaktadır.

Çocuk ve çocukluk kavramlarını toplumsal boyutu kadar tarihsel süreçleriyle de ele almak bu kavramların gelişimsel ve bilişsel dünyalarına doğrudan etki etmekte, değişim ve farklılıklarla kuşatılmış sosyal alanın daha berrak bir analizini yapmaya imkân sağlamaktadır. 1980'lerden itibaren kuramsal ve deneysel çerçevesini oluşturmaya çalışan bu yeni ve kapsamlı alan, metodolojik etkinliğini temellendirmiştir. Toplulukların pek çok sosyal sorunu (göç, işgücü, insan hakları, eşitsizlik, sosyal medya vs.) çocukları gölgelemeye devam etmekte bu konjonktürde çocukluk sosyolojisi çalışmaları olgunlaşmış daha kapsamlı bir forma bürünmektedir.

Selma Bertkas

Kaynakça

- Allison, J. (2001). 'Yeni' Çocukluk Sosyolojisinde Sorunlar Bakış açıları ve Pratikler. B. Onur (Ed.), 3. Ulusal çocuk kültürü kongresi Dünyada ve Türkiyede değişen Çocukluk içinde (E. Kapçı, Çev., s. 27-36). Ankara.
- Arı, B. ve Karateke, E. (2010). Dede korkut hikayelerinde kadın ve çocuk eğitimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(14), s. 275-284.
- Aris, P. (1962). *Centuries of Childhood*. (R. Baldick, Çev.) New York: Alfred A.Knopf.
- Aristoteles. (2013). *Politika(Politika Üzerine)* (3 b.). (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Atila Demir, S. (2022, Haziran 1). ÇOCUKLUĞUN SOSYOLOJİK SERÜVENİ VE TOPLUMSAL KABULÜ. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AKSOS)*(11), s. 53-72.
- Augustinus. (2010). *İtiraflar*. (Ç. Dürüşken, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Aydoğmuş Ördem, Ö. (2020). "Türkiye'de Çocukluk Sosyolojisi". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(16), s. 4469-4492.
- Blanck, H. (1999). *Eski yunan ve romada yaşam*. (İ. Tanrukut, Çev.) İstanbul: Arion yayınları.
- Bumin, K. (1998). *Batıda devlet ve çocuk*. İstanbul: Patika yayınları.
- Deighton, H. J. (1995). *Eski atina yaşantısında bir gün*. (H. Ersoy, Çev.) İstanbul: Homer yayınları.
- Demauxe, L. (1982). *Foundation of Psychohistory*. New york: Creative Roots.
- Demir Gürdal, A. (2013, Ekim). Sosyolojinin İhmal Edilen Kategorisi Çocuklar Üzerinden Çocukluk Sosyolojisine ve Sosyolojiye Bakmak. "İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 1-26.

- Doğan, İ. (2000). *Akıllı Küçük. Çocuk Kültürü ve Çocuk Hakları Üzerine Sosyo-kültürel Bir İnceleme*. İstanbul: Sistem yayıncılık.
- Dünder Zeynep, B. (2021). *21. yy Türkiye' sinde Çocuk ve Çocukluk Algısı:Değişen Anlam ve Önemi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dünya Nüfus Günü* . (2022, Temmuz 6). Türkiye İstatistik Kurumu: data.tuik.gov.tr adresinden alındı
- Elkind, D. (1999). *Çocuk ve Toplum*. (D. Öngen, Çev.) Ankara Üniversitesi ÇOKAUM yayınları.
- Gelis, J. (1986). The Evolution of the status of the child in western Europe:From the collectivite body to the private body. *Social Research*, 53(4), s. 689-704.
- Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2014). *Sosyolojide Temel Kavramlar*. (A. Esgin, Çev.) Ankara: Phoenix.
- Golden, M. (1992). Continuity,Chance And The Study Of Ancient Childhood. *Echos Du Monde Classique: Classical News And Views*, 36(1), s. 7-18.
- Güçlü, S. (2016). Çocukluk ve çocukluğun sosyolojisi bağlamında çocuk hakları. *Sosyoloji Dergisi*, s.1-22.
- Hammerly, M. (2019). Çocukluk çalışmaları: sürdürülebilir bir paradigma mı? (E. Akbaş, Çev.) *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, s. 61-79.
- Holley, J. H. ve Jenkins, E. K. (1993). The relationship between student learning style and performance on various test question formats. *Journal education for business*(68), s. 301-308.
- İnal, K. (2007). *Modernizm ve Çocuk-Geleneksel,Modern,Postmodern Çocukluk İmgeleri*. Ankara : Sobil Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2013). *Türk Sosyologları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.
- Karabıyık, M. S. (2019). Yeni sosyolojiye doğru imkan ve fırsatlar: Bir disiplin olarak çocukluk sosyolojisi . *Çocuk ve Medeniyet*, s. 163-178.
- Karadoğan, U. C. (2019, Eylül 19). 'Çocuk ve Çocukluk' Kavramının tarihsel süreçte değerlendirilmesi. *Çocuk ve Medeniyet*, 4(7), s. 195-226.
- Kocaer, Ü. (2006). *Hekim ve hemşirelerin çocuk istismarı ve ihmaline yönelik farkındalık düzeyleri* . İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Koller, M. R. ve Ritchie, O. (1964). *Sociology of Childhood*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Koyuncu, F. (2019). *Çocuk Sosyolojisi Kapsamında Farklı Çocukluk Deneyimleri*. Konya: tez.yok.gov.tr.
- Lambert, T. (2008). *A brief history of children*. A world history encyclopedia: <http://www.localhistories.org/children.html> adresinden alındı
- Locke, J. (1693). *Some Thoughts Cocerning Education*.
- Mayall, B. (2018). *Çocukluk Sosyolojisi Tarihi*. (T. Fırncı Orman, Çev.) İstanbul: Beta Yayınları.
- Mehdiyev, G. (2020). Çocuk ve Çocukluk Algısına Tarihsel Bir Bakış. *Felsefe ve Sosyal Siyasal Bilimler*, 27-39. Bakü: Uluslararası Felsefe Araştırmaları Derneği.
- Mutluay, N. (2007). *Yunan ve Roma uygarlığında Çocuk*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Onur, B. (2005). *Türkiyede Çocukluğun Tarihi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Onur, B. (2007). *Çocuk,Tarih,Toplum*. İstanbul: İMGE.
- Piaget, J. (2013). *Çocuğun Gözüyle Dünya*. (İ. Yerguz , Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Platon. (2014). *Devlet*. İstanbul: Profil Yayınları.
- Plumb, J. H. (1971). The great change in children. *Horizon*, 13.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun Yokoluşu*. (K. İnal, Çev.) Ankara: İmge Yayınevi.

- Prout, A., ve James, A. (1997). a new paradigm for the sociology of childhood?, provenonce, promise and problems. A. James, & A. Prout (Dü) içinde, *Constructing and reconstucting childhood* (s. 7-32). London: Falmer Press.
- Rousseau, J. J. (2009). *Emile ya da eğitim üzerine bütün yapıtları*. (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Say yayınları.
- Sağır Hizmetçi, N. (2023). *Çocukluğun yei medya üzerinden sosyolojik olarak incelenmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Sevim, C., ve Gönül, E. (2012). Tarihsel Süreç İçerisinde Oyuncanın Gelişimi ve Seramik Oyuncaklar. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2(2), s. 23-40.
- Sormaz, F., ve Yüksel, H. (2012). Değişen Çocukluk, Oyun ve Oyuncanın Endüstrileşmesi ve Tüketim Kültürü. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 985 -1008.
- Steinberg, N. (2010). The United Nations Convention on the Rights of Children, and "The Best Interests of the Child". *Journal of Childhood and Religion*, s. 1-23.
- Şentürk, Ü. (2019). *Aile Sosyolojisi' ne Bir Katkı* (1 b.). Bursa: Dora Yayınları.
- Şentürk, Ü. (2021). Kent Sosyolojisi: Amacı, Konusu, İçeriği. Ü. Şentürk (Dü.) içinde, *Kent Sosyolojisi Üzerine Senfonik Okumalar* (s. 11-36). Çanakkale.
- Şentürk, Ü. (2024). *Çocukluk Sosyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Yayınları.
- Şirin, M. R. (2009). *Televizyon, Çocuk, Aile*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şirin, M. R. (2019). Değişen çocuk ve çocukluk(biraz tarih biraz felsefe biraz sosyoloji ve çocukluk sosyolojisi). *Çocuk ve Medeniyet*, s. 5-39.
- Tan, M. (1989). Çağlar Boyunca Çocukluk. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*, s. 71-88.
- TDK. (2005). Güncel Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. sozluk.gov.tr: <https://sozluk.gov.tr> adresinden alındı
- Usta, A. (2018). Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*(1).
- Ünal, A. (2024, Ağustos 28). Antik Çağda Çocuk, Çocukluk ve Eğitim Üzerine Bir inceleme. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15(2), s. 1340-1364.
- Yalçın, Ö. (2020). *Tüketim Kültürü İdeolojisinin Hegemonyası Altındaki Yeni Çocukluk Kavramı*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavuzer, H. (2003). *Çocuk Psikolojisi* (25. b.). İstanbul: Remzi kitabevi.
- Young-Bruehl, E. (2021). *Çocuk Düşmanlığı Çocuklara Karşı Önyargıyla Yüzleşme*. (B. Aksu, Çev.) İletişim yayınları.
- Yörükoglu, A. (2007). *Değişen Toplumlarda Aile ve Çocuk*. Ankara: Özgür yayınları.